

Soudobá sociologická teorie

Jiří Šubrt
Jan Balon

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umísťování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takovéto sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.

Copyright © Grada Publishing, a.s.

doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc., PhDr. Jan Balon, Ph.D.

SOUDOBA SOTIOLOGICKÁ TEORIE

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
www.grada.cz
jako svou 4049. publikaci

Kniha je výstupem výzkumného záměru
FF UK a FSV UK MSM0021620841

Recenzovali:

doc. PhDr. Radomír Havlík, CSc.
PhDr. Marek Hrubec, Ph.D.

Odpovědný redaktor Mgr. Martin Hrdina, Ph.D.
Sazba a zlom Milan Vokál
Zpracování obálky Denisa Kokošková
Počet stran 232
Vydání 1., 2010

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.

© Grada Publishing, a.s., 2010

ISBN 978-80-247-2457-7 (tištěná verze)

ISBN 978-80-247-6954-7 (elektronická verze ve formátu)

© Grada Publishing, a.s. 2011

Obsah

Úvod: Proměny sociologické teorie	9
--	----------

Část I.

Léta hledání a úsilí o dosažení shody (1945–1968)	19
--	-----------

Alfred Schütz: Fenomenologická sociologie	21
Životní svět a intersubjektivita	24
Sociální vztahy	26
Claude Lévi-Strauss: Strukturalismus	29
Horké a studené společnosti	30
Tři roviny směny	33
Od modelu ke struktuře	35
Talcott Parsons: Strukturální funkcionalismus	39
Jednání	40
Systém, struktura, funkce	42
AGIL	44
Spor o Parsonsův teoretický odkaz	46
Robert K. Merton: Teorie středního dosahu	48
Mertonova varianta funkcionalismu	49
Anomie a deviace	51
Mezi empirií a teorií	54
Charles Wright Mills: Kritická sociologie	56
Millsova trilogie	57
Millsův sociologický odkaz	59
George Caspar Homans: Behavioristická sociologie	61
Základy behavioristické sociologie	62
Lewis Coser: Teorie sociálního konfliktu	69
Sociální konflikty a jejich typy	70
Konsenzus a konflikt	72
Norbert Elias: Civilizační teorie	74
Civilizační proces	75
Sociální procesy a figurace	79

Peter L. Berger – Thomas Luckmann: Sociální konstruktivismus	83
Sociologie vědění	84
Institucionalizace, legítimizace, internalizace	86
Harold Garfinkel: Etnometodologie	90
Imanentní racionalita struktur životního světa	91
Etnometodologický výzkum	92
Erving Goffman: Dramaturgický přístup	95
Management dojmů	96
Interakční řád	100
Analýza rámce	101
Jedinec a instituce	103
Daniel Bell: Koncepce postindustriální společnosti	105
Konceptualizace sociální změny	105
Tři oblasti struktury	109
Kapitalismus a jeho vnitřní rozpory	110
Proměny kulturní sféry	111

Část II.

Léta rozkladu a obnovy (1968–2000)	115
Alvin W. Gouldner: Radikální sociologie	118
Kritika mýtu nehodnotící sociologie	118
Reflexivní sociologie	120
Ralf Dahrendorf: Teorie moderního sociálního konfliktu	122
Třídní konflikt	125
Vývoj konfliktů a jejich regulace	126
Životní šance	130
Michel Foucault: Poststrukturalismus	132
Rozum a ne-rozum	133
Od archeologie ke genealogii	135
Disciplinární společnost	137
Dispozitiv sexuality	139
Jürgen Habermas: Teorie komunikativního jednání	143
Kritická teorie	144
Teorie komunikativního jednání	147
Dvoustupňový model společnosti	149

Niklas Luhmann: Systémová teorie	154
Koncepce sociálních systémů	155
Základní pojmy systémové teorie	157
Evoluce a systémová diferenciacie	160
Média a kódy	161
James S. Coleman: Metodologický individualismus	164
Východiska Colemanovy teorie jednání	165
Vztahy mezi mikro- a makroúrovní	166
Modernizace, korporace, sociální kapitál	168
Pierre Bourdieu: Strukturalistický konstruktivismus	172
Habitus	173
Sociální pole	174
Formy kapitálu	175
Třídy a jejich vkus	178
Funkce vzdělávacího systému	180
Randall Collins: Mikrosociologie	183
Mikro a makro	184
Fyzický svět a sociální struktura	187
Řád a konflikt	189
Mechanismy sociální změny	190
Anthony Giddens: Teorie strukturace	193
Giddensův pokus o rekonstrukci sociální teorie	194
Kritika funkcionalismu	195
Aktéři a jednání	197
Teorie strukturace	198
Teorie modernity	200
Ulrich Beck: Koncepce druhé moderny	204
Soudobá rizika	205
Klasická industriální společnost a společnost riziková	206
Politika, technika, ekonomika	209
Jeffrey C. Alexander: Multidimenzionální teoretická syntéza	213
Teoretická logika v sociologii	213
Systémy jednání	215
Teorie modernizace	217
Citovaná literatura	221

Úvod: Proměny sociologické teorie¹

Přestože je „sociologická teorie“ dnes poměrně dobře etablovaným podoborem sociologie, jenž má své otce zakladatele, kanonické knihy, heroická období překotného vývoje, svou zásobu klíčových pojmů i celosvětově proslulé časopisy, není úplně snadné vyložit, co je vlastně jejím pravým obsahem. Když se podíváme na nejznámější oborové učebnice, čítanky a komentáře rekapitulující dějiny sociologie, ukazuje se nám určitá struktura vývoje sociologické teorie, byť je vzhledem k historickému objemu textů sociologů-teoretiků zřejmé, že vždy jde jen o určitý výběr postav, směrů, škol či paradigmat uzpůsobený pro účely přehlednosti výkladu. Z potřeby periodizovat vývoj sociologické teorie vznikly nálepky jako teorie „klasická“, „moderní“ (někdy také „postmoderní“) či „současná“, byl zformován určitý „teoretický“ kánon, k němuž se sociologové neustále odvolávají, byly identifikovány dlouhodobé „teoretické“ projekty, klíčové zájmy, pojmy, metody a cíle. Opakovaně je vymezován vztah (sociologické) teorie k (sociologické) praxi, dějiny sociologie jsou plné pokusů o propojení teoretické argumentace a empirických aktivit. Stejně tak jako má své dějiny (sociologická) teorie, má své dějiny i empirická sociologie.

Současné výklady sociologické teorie často staví do protikladu přehledné nároky a cíle klasických teorií a dnešní neurčitost základních otázek oboru. Běžná argumentace říká, že klasické teorie byly klíčové pro zavedení sociologie, daly jí základní pojmový rámec, metateoretické předpoklady, metodologické principy, interpretační nástroje, nároky a cíle. Teorie postklasické pak měly být reakcí na krizi evropské modernity, v jejíž podmínkách došlo k výchozí formulaci sociologického projektu, a základy oboru se snažily rekonstruovat. V retrospektivním pohledu vykladačů dějin sociologické teorie je předmět raných sociologických zkoumání přehledný a jejich cíl zřejmý. Klasické teorie reflektují a vysvětlují dramatické proměny evropské společnosti: přechod od preindustriálních společností ke společnos-

1 Tato kniha je výsledkem dlouhodobé pedagogické aktivity autorů v oblasti sociologické teorie. Autoři při jejím zpracování využili některé své již publikované texty a materiály sloužící k výuce dějin sociologie, moderní a současné sociologické teorie.

tem kapitalistickým, tedy industriální revoluci, formování národních států, třídní konflikty, sekularizaci, odcizení, sociální evoluci či revoluci. Bez rituálního rozboru a převyprávění textů zakladatelů oboru se neobejde žádná čítanka ani učebnice sociologické teorie; nové a nové překlady jejich textů, sekundární analýzy a komentáře k pracím klasiků se staly v rámci sociologie svébytným žánrem, který se vyvíjí vlastní logikou.

Kanonické texty klasických autorů dnes vymezují a určují předmětný okruh sociologické teorie. Jak zdůrazňuje kupříkladu Jeffrey C. Alexander (1987b; viz též Camic, 1997), klasická teorie má pro sociologii jako obor integrativní funkci. Výběr základních textů je nástrojem pedagogické systematizace, učebnice retrospektivně konstruují sociologické tradice. Každý klasik přitom může být čten jako tvůrce určité systematické koncepce sociologie, zpětně jsou vedeny vývojové linie jednotlivých paradigmatických přístupů. Výběr jednotlivých zakladatelů určuje a vytváří kanonické hledisko, základní orientační body rozvrhu oboru. Otázkou přitom zůstává, do jaké míry je vytváření kánonu odrazem reálné historické strukturace oboru a do jaké míry pseudopříběhem o zakladatelích, kteří svou geniální intuicí pojmenovali jevy, jež sociologii jako obor založily.

Evidentní přitom je, že potřeba kánonu je relativně nová, mnozí ji datují rozvojem masového školství, které si vyžádalo učebnicové výklady dějin sociologie. Kanonické texty mají svůj zřejmý pedagogický účel. Jejich výběr je nutně značně omezený, uvážíme-li historicky celkový objem produkce sociologických textů a průvodní požadavek přehlednosti a systematizace látky. Kánon se definitivně prosazuje až v učebnicové sociologii, zvláště pak právě pod názvy jako „klasická teorie“ nebo „klasická sociologie“, které o svém tématu pojednávají prakticky výhradně formou shrnutí a komentáře. Teorie je rozčleněna do několika vývojových směrů, k nimž jsou přiřazeny jednotlivé postavy, problémy a někdy konkrétní ilustrace jejich řešení.

Adekvátnost sociologických teorií přitom byla tradičně posuzována z hlediska logické soudržnosti a uspořádanosti užívaných pojmů. Sociologická teorie pracuje s mnoha pojmy, jež se pokouší systematicky provázet a založit na nich teorii společnosti. Velká část její produkce před takzvaným „postmoderním obratem“, který souhrnné pojmy odmítl, přitom vycházela z předpokladu: Podaří-li se nám uspořádat a udržet pohromadě pojmy, jimiž zachycujeme sociální jevy, podaří se nám uspořádat a udržet pohromadě i společnost. Pregnantně vyjádřeno, bez pokusů o uspořádání pojmů by nebyla společnost, tedy přinejmenším společnost v té podobě, v jaké ji pojímají sociologičtí teoretici, a bez přepisů významů pojmů by nebyly dějiny sociologie.

Myšlenka pojmového schématu je zřetelně přítomná v klasické i moderní sociologické teorii. Můžeme retrospektivně mluvit o pojmovém profilu klasické i moderní sociologické teorie, o zakládající roli ideje pojmového schématu pro samotný koncept obecné teorie společnosti, jež byla v rámci sociologie hybatelem i cílem teoretické činnosti jako takové. Sociologická teorie, a zejména teorie obecná, nebyla bez ideje pojmového schématu myslitelná, sociologické pojmy byly vytvářeny, uspořádávány a sdružovány s ohledem na jejich logickou soudržnost uvnitř rozpínavého syntetického schématu, jehož adekvátnost byla znovu a znovu prověřována. Teorie se opírala o pojmy, o možnost ustavit přehledné vztahy mezi nimi, rozpracovávala historicky zformované pojmové schéma a opakovaně řešila problém vztahu pojmů a reality. Pojmová analýza byla nezpochybňovaným předpokladem vědecké práce i v prostoru zájmů sociologické teorie.

Jak již bylo řečeno, učebnice a čítanky sociologické teorie si teoretizování o společnosti navyklý rozčleňovat do tří základních etap (klasická, moderní, současná). Klasickou sociologickou teorií se nejčastěji rozumí teorie (industriální) kapitalistické společnosti, zejména klíčové konceptualizace a interpretace přechodu od preindustriálních evropských společností ke společnostem kapitalistickým, jež ve svých analýzách vypracovali autoři jako Karl Marx, Emile Durkheim, Max Weber, Georg Simmel, Ferdinand Tönnies či Vilfredo Pareto. Jejich práce se sice z větší části nijak zvlášť nepřekrývají, a to ani koncepčně, ani konceptuálně, přesto u nich lze identifikovat sice volně propojený, nicméně společný referenční rámec, jímž je právě tematizace přechodu (a jeho vývojová logika) od jedné formy a typu společnosti k jiné.

Práce sociologických klasiků rovněž rozpracovaly pojmový rámec, teoretické a metodologické předpoklady a načrtly základní interpretační nástroje, nároky a cíle. Pokusem o jejich syntézu, zpracování, rekonstrukci a transformaci byla Parsonsova ambiciózní práce *The Structure of Social Action* (1937), jež je dnes považována za zakládající dílo moderní sociologické teorie. Dominantní postavení Parsonsova strukturálního funkcionalismu v období kolem poloviny dvacátého století s sebou na relativně dlouhé období přineslo stabilizaci a precizní vymezení předmětného okruhu a cílů sociologie. Ta také přinejmenším na severoamerickém kontinentu a ve velké míře i v západoevropských zemích prošla institucionální expanzí a v rámci společnosti začala hrát poměrně přesně vymezenou stabilizační roli.

V období svého největšího rozmachu se sociologie pevně držela představy objektivního a hodnotově neutrálního vědění. Ideologická fáze vývoje byla připsána klasické sociologii, sociologie postklasická se měla plně

podřídít regulativním ideám vlastním přírodním vědám, zvláště pak ideám kumulace vědění a odosobněného zkoumání. Radikální rozchod s klasikou sociologickou tradicí však nebyl vnímán jako diskontinuita ve vývoji oboru, právě naopak. Jak byl Parsons přesvědčen: „*skutečnou zakladatelskou práci vykonala generace z doby přibližně mezi lety 1890–1920. My patříme ke druhé generaci, která již má k dispozici základy, na nichž může stavět*“ (1950, str. 4). V době po druhé světové válce sílilo přesvědčení, že sociologie dospěla do stadia „standardní“ nebo, jak by to nazval Thomas S. Kuhn (1962, česky 1997), „normální“ vědy a úspěšně prochází fází „stabilizace“, jež umožňuje plynulou kumulaci vědění, a to prostřednictvím prověřených technik empirického zkoumání. Jak to vyjádřil Robert W. Friedrichs: „*mezi lety 1945–70 byla anglo-americká sociologie očividně nejbližší dosažení statusu monoparadigmatické vědy*“ (1970, str. 23).

Toto období, jež bylo později nazváno obdobím takzvaného „ortodoxního konsenzu“, kdy v akademických institucích britské a americké sociologie převládalo paradigma strukturálního funkcionalismu rozvinuté Talcottem Parsonsem a Robertem K. Mertonem, bylo vystřídáno obdobím takzvané „války škol“, jež postupně narušilo dominantní postavení strukturálního funkcionalismu ze strany opozitních koncepcí (fenomenologická sociologie, hermeneutika, symbolický interakcionismus, etnometodologie, nemarxistická teorie konfliktu, kritická sociologie, reflexivní sociologie, strukturalismus, poststrukturalismus). V sedmdesátých letech minulého století započal s odvratem od „ortodoxního konsenzu“ rovněž proces, jehož výsledkem bylo přenesení intelektuálního centra sociologie z USA do Evropy.

Kritika směřovaná vůči „ortodoxnímu konsenzu“ kulminovala ve druhé polovině šedesátých let a své radikální vyjádření našla v knize Alvina W. Gouldnera *The Coming Crisis of Western Sociology* (1971). Ta odráží atmosféru zklamání a rozčarování nad stavem akademické profesionální vědy a vznáší požadavky na nové zvažování otázek smyslu, úkolů a cílů sociální vědy. „Věk sociologie“ – vyhlášený Parsonsem (1959), podle něhož sociologie měla vystřídat psychologii a ekonomii na samém vrcholu sociálních věd – se nepropojil s proklamacemi o „konci ideologie“ (Bell, 1960), sociální a politické problémy nebyly zredukovány na technické otázky, naopak, celá šedesátá léta minulého století jsou v sociologii plná teoretických a metodologických pochybností, profesionálové jsou plni deziluzí a aktivisté plní očekávání. Zjednodušeně řečeno, v šedesátých letech postupně narůstají pochybnosti jak o profesní, tak i veřejné roli oboru jako takového, šíří se pocit, že sociologie selhala morálně i prakticky, což vede od takzvané

ideologické „vátky škol“ přes následný pocit krize, jenž se odvíjí od chvíle, kdy se ukáže, že sociologie není s to dospět ani k minimálnímu stupni konsenzu v otázce, jaký je její následnický program, až k přesvědčení, že se sociologie ocitla „ve slepé uličce“. Fáze stabilizace po změně, po revolučním střetu protichůdných postojů, zkrátka nenastala. Všeobecně se má za to, že nové možnosti, jež se objevily s rozkladem sociálněvědných ortodoxií, zůstaly nevyužity.

V situaci, kdy docházelo k silnému odporu proti hegemonii profesionálního pozitivismu americké sociologie, přicházela ke slovu od počátku rozmanitější a vnitřně pluralizovaná evropská alternativa. Americká sociologie po druhé světové válce disponovala v porovnání s Evropou mnohem organizovanějším akademickým systémem a byla cíleně profesionalizovanou akademickou disciplínou. Evropské verze sociologické teorie (přínejmenším britská, německá, francouzská) se ovšem tak razantně od svých intelektuálních kořenů oddělit nedokázaly a s filosofickou, historickou, estetickou či politickovědní produkcí byly v mnohem těsnějším kontaktu. Přenesení centra do evropských zemí, deprofesionalizace sociální vědy a zpochybnění pozitivisticko-empirických koncepcí vědy vedly k zásadní proměně povahy sociologické teorie. Evropské formulace na jedné straně rozšířily předmětný a tematický okruh, inovovaly pojmový rámec, pluralizovaly základní nástroje a nároky oboru, na straně druhé ovšem též prohloubily fragmentaci žánru.

Osmdesátá léta minulého století se v rámci sociologické teorie vyznačovala na jedné straně „návratem“ k velkým teoretickým pokusům o syntézu dosavadní sociologické tradice, na straně druhé „vzestupem“ takzvané „postmoderní rétoriky“. Systematické pokusy o odvrácení krize, do níž se sociologická teorie dostala díky rozštěpení na dva v podstatě protikladné a soupeřící přístupy ke zkoumání sociální skutečnosti (strukturální funkcionismus na straně jedné a hermeneutické a interpretativní přístupy na straně druhé), přišly se svými vlastními návrhy, jak dostat sociologii ze „slepé uličky“. Dialog s teoretickým přístupem, jež rozpracoval Talcott Parsons, obnovil takzvaný „návrat k velké teorii“, mezi jehož hlavní protagonisty jsou řazeni Jeffrey C. Alexander (zejména díky své čtyřsvazkové *Teoretické logice v sociologii* /1982, 1983/), Jürgen Habermas (*Teorie komunikativního jednání* /1981; angl. vyd. 1984, 1987/), Anthony Giddens (*Strukturační teorie* /1984/) a Niklas Luhmann (*Sociální systémy* /1984, angl. vyd. 1995/) a k nimž je zapotřebí připočíst přinejmenším ještě Pierra Bourdieu, Allaina Touraina, Richarda Müncha, Roye Bhaskara, Nicose Mouzelise, Margaret Archerovou či Hanse Joase, kteří

své „velké“ teorie vytvořili vesměs v osmdesátých letech (nebo na začátku devadesátých let) minulého století. I když se uvedení autoři s východisky Parsonsova přístupu v mnohém rozcházejí, zcela zřetelně a vědomě přejímají nárok přijít s obecnou teorií společnosti, jež nechce podat vyčerpávající vysvětlení či popis dílčích konkrétních či empirických skutečností sociálního života, nýbrž analytický výklad logiky vývoje společnosti (respektive sociálního systému) jako takové.

Vzestup postmoderní rétoriky zase signalizoval odvrát od velkých teoretických systémů a především zásadní proměnu vnímání role, již má sociální vědec společensky naplňovat. Sociální problémy jsou vnímány z politické a morální perspektivy, vědění, jež má sociologie vytvářet, má především napomáhat veřejnosti orientovat se ve společnosti, v níž dochází k zásadním proměnám ve všech jejích konstitutivních sférách, v oblasti politiky, kultury, ekonomie, vědy či sociálních vztahů. To, co se označuje jako postmoderní sociologická teorie a její specifický konceptuální profil, má přitom několik výrazných metateoretických předpokladů. Klíčový se zdá zejména *obrat k jazyku*, který zpochybňuje představy o možnosti přímého přístupu k realitě, představy o bezprostředních významech skutečnosti i o možnosti přímého zprostředkování pravdivé skutečnosti o světě prostřednictvím stabilního, jistého, očištěného vědění. Privilegovaným nástrojem konstruování světa/světů je zejména jazyk, který přebírá roli zprostředkovatele; jazyk se stává médiem *par excellence* a jedině jeho prostřednictvím dospíváme k porozumění. Významy se utvářejí v jazykovém kontextu, viz např. Wittgensteinovu (1998) a Winchovu (2004) teorii významu: jazykové hry, formy života a řízení se pravidly, Gadamerův (1975) hermeneutický kruh, Garfinkelovu (1967) indexikalitu či Derridův (1993) dekonstruktivismus. Dřívější (zejména pozitivismem ovlivněné) koncepce pozorování jsou odmítány na základě přesvědčení, že každé pozorování je teoreticky nasycené, totiž „vždy již“ našimi lingvistickými a konceptuálními praktikami ovlivněné: např. Karl R. Popper (1976, 1994), Thomas S. Kuhn (1977, 1997), Nelson Goodman (1996), Paul K. Feyerabend (1985, 2001). Spolu s argumentem o „neurčitosti (jazykové) reference“, který naznačil Ludwig Wittgenstein (1998), po něm rozpracoval Willard V. O. Quine (1960, 1994) a k argumentaci o „nepřeložitelnosti a nesouměřitelnosti“ významu dovedli Kuhn a Feyerabend, proměňuje obrat k jazyku hlavní teoretické a metodologické strategie filosofie vědy.

V rámci sociologické teorie se tyto inspirace propojily s podněty sociálního konstruktivismu, jež rovněž (specificky pro sociální svět) rozvádějí „teorii“, že jsou to samy teorie, které ustavují smysl, ba samu existenci so-

ciálního světa. V otázce naší schopnosti konceptuálně uchopit realitu je tento proud myšlení skeptický, a to nejen v případě reality sociální, nýbrž i přírodní. I přírodní vědci žijí v sociálně, kulturně, politicky, institucionálně, paradigmaticky oddělených světech a ani jejich žánr není ušetřen proměnlivosti okolního světa. Ani jejich vlastní svět není tak čistý a racionální, jak by se v porovnání se sociálními či humanitními vědami mohlo zdát (opět Thomas S. Kuhn, radikálněji Paul K. Feyerabend; pro interní svět akademické vědy Pierre Bourdieu /1988/). Podle sociálního konstruktivismu (v jeho programových vyhlášeníh jako určitého směru) jsou vědecké teorie sociální konstrukce a jistá oblast sociologie vědy se přímo zabývá empirickými analýzami sociální konstrukce vědeckých faktů, které mají nejčastěji podobu etnografických studií laboratorního života (zejména Bruno Latour a Steve Woolgar /1979/). Zřetelně se ukazuje, že žijeme a operujeme se spoustou předsudků, které nám vnucují spoustu předpokladů, co věda je a co by měla být.

Positivní tvrzení o pokroku, vědění a profesionální autonomii jsou rovněž zproblematizována novými analýzami a rekonceptualizacemi vztahu vědění a moci. Vědění je v těchto analýzách cílem a terčem moci, jejich vztah není vztahem nikterak pevným, naopak je zapotřebí jej neustále a znovu vyjednávat, definovat a zejména demaskovat. Význam a pravda závisejí a odvíjejí se od sociálních mocenských vztahů; co považujeme za pravdivé, skutečné atp., je utvářeno sociálními kontexty, jazykovými, sociálními či diskursivními praktikami. Cílem zkoumání se přitom stává vysvětlení a porozumění procesům, pomocí nichž se vytvářejí vědecká, sociální či kulturní přesvědčení, a to pomocí deskripce jednotlivých jazykových her, sociálních praktik a tradic – např. Michel Foucault (1987, 1994, 1996, 2002) a jeho archeologie vědění, genealogie, „deskripce diskursivních faktů“ a pojem „disciplinární moci“; Richard Rorty (1992, 2000) a jeho radikální dekonstrukce ideje reprezentace, popis, který má přijít namísto vysvětlení, normativní relativismus; Steven Seidman (1991, 1994) a jeho odkrývání „umělých omezení“; Sandra Hardingová (1986) a „standpoint theory“ s její kritikou dominantních diskursů.

Množství toho, co je považováno za sociálně konstruované, se v současnosti dramaticky zvětšuje a *zkonstruovanost* je často chápána spíše v metaforickém smyslu: gender, třída, rasa, stát, zločinnost, sexualita, racionalita, pokrok, emoce, láska, normalita, perverze, nemoc, to vše je dnes analyzováno jako sociální konstrukce. Ale i oceán, deprese či bicykl. Tradiční metodologické a teoretické pretence sociální vědy jsou od základu znevaženy; prezentovat jakékoli zjištění jako vědecké, přicházet s nárokem

na zobecnitelnost vysvětlení, obhajovat nároky vědecké pravdivosti, to vše je bráno jako (přinejmenším) krajně podezřelé úsilí, častěji však přímo jako arogantní rétorika. Teoretické formy obecně (z perspektivy radikálního interpretativismu a sociálního konstruktivismu) stojí před problémem proklamované kontextuality, indexikality veškerého vědění, když se transkontextuální obecná pravda a její možnost rozkládá a naráží na lokální, perspektivní vědění jistým způsobem situovaných aktérů.

Takzvaný „postmoderní obrat“ odmítá obecnou pravdu a univerzální morálku, historické a ideologické nároky normativních perspektiv; ty jsou podle postmoderních teoretiků neoddělitelně spjaté s vytvářením „meta-příběhů“ (Lyotard, 1993), překračujících individuální perspektivy aktérů. Odmítnutí stávající situace a dekonstruktivní požadavky ve vztahu k odmítané minulosti nejsou, jak bylo běžné v klasické a moderní sociologické teorii, doplněny rekonstruktivními požadavky vztaženými k očekávanému budoucímu stavu. Důsledná dekonstrukce tradiční ideje teorie a teoreticky založeného sociálního zkoumání v podání postmodernistů hrozí úplným vyprázdněním jakéhokoli explanačního úsilí, jelikož nenabízí (a programově nabízet nechce) prakticky žádnou alternativu k odmítaným koncepcím sociálněvědního vysvětlení, žádnou teorii nebo metodiku explanace (kromě preferování popisu a interpretace). Sociální vědě tak hrozí, že se stane jen dalším „určitým způsobem psaní“, který předem znemožňuje jakýkoli způsob kriteriálního posuzování, rozlišování mezi „psaním dobrým a špatným“ (Rorty, 1982). Také „rétorický obrat“, který se v sociálních a humanitních vědách odehrál v osmdesátých letech minulého století (viz Brown, 1987, 1989, 1990; Simons /ed./, 1990), vyšel z metafory vědecké a sociální skutečnosti coby rétorické konstrukce a naznačil, že sociologická argumentace je vyprávění jako každé jiné, tudíž je zbytečné a marné podřizovat je rigidním požadavkům. Kritéria logické adekvátnosti a empirické reference, jež dosud byla privilegovanými nástroji sociologického popisu a vysvětlení, jsou coby rétorické konstrukce hrou na ovládnutí skutečnosti.

Přestože by bylo unáhlené tvrdit, že „postmoderní“ teorie je dnes uzavřenou kapitolou dějin myšlení, současný vývoj v leccems naznačuje, že tradiční zájmy sociologické teorie ještě neřekly své poslední slovo, byť byly postmoderní rétorikou odhaleny jako pomýlené. Přinejmenším v základním rozvrhu můžeme v jejím rámci identifikovat několik dlouhodobějších projektů, jimiž se sociologové-teoretici stále zabývají. Charles Camic a Neil Gross (1998, str. 453) rozeznávají osm aktivních a relativně oddělených (třebaže samozřejmě, jak už to u dělby práce v sociologii bývá, vzájemně provázaných) intelektuálních projektů:

- konstrukce obecných nástrojů pro využití v empirické analýze,
- syntéza rozličných teoretických přístupů,
- zdokonalení teoretických výzkumných programů,
- dialog mezi rozličnými teoretickými přístupy,
- rozšíření/rekonstrukce současných teoretických přístupů,
- práce s minulými teoretickými ideami,
- diagnóza současných sociálních podmínek,
- rozklad sociologické teorie.

Camic a Gross (1998, str. 454) dokládají, že ani v současných křehkých a nestabilních podmínkách se rozhodně nepotýkáme s „*nedostatkem článků, monografií, učebnic a editovaných úborů analyzujících současný vývoj v oblasti teorie...*“

My jsme se v našem textu rozhodli zvolit osvědčený způsob, jak představit vývoj poválečné sociologické teorie. Vybrali jsme více než dvě desítky sociologů, jejichž místo v kánonu sociologické teorie je dnes nezpochybnitelné. Protože jsme měli k dispozici omezený prostor, byli jsme nuceni rezignovat na vyčerpávající výklad jejich díla a přijali jsme za svůj mnohem skromnější cíl představit jejich hlavní myšlenky a ukázat, čím nejvíce obohatili často nejednoznačně vymezený prostor systematického uvažování o společnosti. Tento text tedy nabízí stručné profily nejvýznamnějších sociologů druhé poloviny dvacátého století, jejich klíčové teorie, myšlenky a pojmy. Předpokládali jsme čtenáře, který chce získat vstupní nahlédnutí do produkce soudobé sociologické teorie, základní orientaci a předporozumění, jež v nejlepší případě bude motivovat a snad i usnadní četbu primární literatury, která vždy zůstane mnohem lepší ukázkou (sociologické) teorie v provozu než sebelépe napsaná učebnice. Cílem našeho textu tedy není teoretizování o společnosti jako takové, nýbrž zcela jistě neúplné a mnohé opomíjející pojednání o vybraných teoriích a teoreticích, kteří sociologické myšlení postavili na nohy a drží při životě.

Část I.

Léta hledání a úsilí o dosažení shody (1945–1968)

Pro období po druhé světové válce bylo příznačné úsilí o vytvoření sjednocené teorie společnosti, jež by umožnila udržet sociologii jako obor – který se vydával všemi možnými směry – pohromadě. V plánu bylo rovněž zajištění kontinuity teoretické a empirické práce ve smyslu: Bez dobré teorie nemůžeme realizovat dobrý výzkum. Jak je i z našeho výběru autorů zřejmé, dominantní v tomto období byl zejména akademický, výzkumný a výukový model americké sociologie, který však stál především na evropské myšlenkové tradici, již američtí sociologové specificky interpretovali pro své tradičně silné empirické zájmy.

Skutečnost, že dnes můžeme o sociologické teorii mluvit jako o do značné míry autonomním a ohraničeném podoboru sociologie, je v retrospektivních výkladech chápána především jako důsledek bezprecedentní institucionální expanze sociologie, k níž došlo v letech 1945–1968. Dnes víme, že tato expanze umožnila vnitřní diferenciaci sociologie, užší oborovou specializaci i specializovanější dělbu práce. Způsobila rovněž – zejména díky značnému nárůstu počtu studentů a profesních sociologů – rozšíření potenciálního publika pro sociologickou teorii, zvýšení zájmu o otázky teoretického a obecně metodologického zajištění, o problémy spojené s možnostmi a omezeními sociologické argumentace nebo s rolí sociologie ve vztahu k veřejnosti.

Zpětně je tato institucionální expanze představována jako „zlatý věk“ sociologie, jako doba, během níž sociologie „vyzrávala“ do podoby přísné vědy. Role sociologické teorie v uvedeném procesu byla nezastupitelná. Jejím vlastním vytyčeným úkolem bylo překonat „rozštěpení oboru do válčících škol myšlení“ (Parsons, 1954, str. 223), sjednotit oborový základ a zajistit kontinuitu teoretické a empirické práce. Talcott Parsons, důsledný

a systematický obhájce konceptu obecné, analytické a systematické teorie, si byl, podobně jako jeho vášnivý kritik Charles Wright Mills, vědom rostoucího zájmu o sociologii a zcela vážně upozorňoval na historickou možnost sociologie odsunout ekonomii a psychologii z jejich privilegovaného postavení v širším celku sociálních věd. V roce 1959 ve své zprávě o stavu sociologie optimisticky oznámil: „*Snad můžeme říci, že ideologicky vzato, začíná přicházet éra ‚sociologie‘, jež střídá éru ‚ekonomie‘ a z pozdější doby éru ‚psychologie‘.*“ (1959, str. 553).

„Zlatý věk“ sociologie však neměl příliš dlouhé trvání. Již na konci padesátých let se začala ozývat kritika chápání sociologie jako profesionální disciplíny. Obor se ve své snaze o „zvědečtění“ stále více uzavíral sám do sebe a nebyl s to reagovat na veřejné a sociální problémy, jimž čelila stále více generačně i ideově rozpolcená společnost. Z hlediska stability svého oborového základu byla sociologie také zcela zřetelně nepřipravena na přicházející útok, jenž se ohlašoval v excitovaném intelektuálním a morálním vzepětí, k němuž došlo na konci šedesátých let minulého století. Sjednocení teorie a praxe, jež bylo hlavním cílem poválečné generace sociologů, se realizovat nepodařilo a chybějící konsenzus v otázce základních nástrojů, úkolů a cílů vystupňoval nesoulad ve výchozím chápání předpokladů sociologického myšlení. Profesionální sociologie se zaměřovala na většinou společnou, nově aktivizovaná morální a sociální kritika odkryla tento důraz jako konformismus a konzervativismus zpronevřující se myšlenkám emancipace od sociálního útlaku, liberalizace a spravedlnosti, jež se měly stát hlavním stimulem pro obnovu ideami hodnotově neutrálního profesionalismu spoutané sociologické imaginace.

Alfred Schütz: Fenomenologická sociologie

Alfred Schütz (1899–1959) je dnes uznáván jako zakladatel fenomenologické sociologie. Narodil se ve Vídni, kde také vystudoval a pracoval jako bankovní úředník. V roce 1938 emigroval přes Paříž do USA, kde od roku 1939 pracoval v oblasti bankovníctví. Od roku 1943 přednášel na New School for Social Research a v roce 1952 zde získal nejprve katedru sociologie, později filosofie. Hlavním dílem uveřejněným za Schützova života je kniha *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt: Eine Einleitung in die verstehende Soziologie*, vydaná v r. 1932. V základních rysech jsou v ní formulovány klíčové problémy a pojmy, kterými se její autor zabýval i ve svých dalších pracích. Schütz se v ní programově přihlásil k Maxi Weberovi a jeho koncepci rozumějící sociologie, kterou se snažil dále kriticky rozpracovat. Podobně jako pro Webera, stává se i pro Schütze východiskem interpretace sociálního jednání.

Weberovo pojetí rozumějící sociologie založené na konceptu jednání, které je pro jednající spojeno s určitým smyslem, bylo pro Schütze inspirativní, ne však zcela uspokojivé. Za nedostatek Weberova přístupu považuje Schütz to, že je založen na určitém zamlčeném předpokladu, neboť si neklade otázku konstituce smyslu pro jednající. A právě na tento problém se Schütz orientuje. Jeho teorie sociálního jednání se má stát teorií rozvrhu každodenního jednání v sociálním světě a zkoumání jeho motivačních souvislostí (viz Grathoff, 1995, str. 160). Ve svých úvahách přitom využívá podnětů vzešlých z filosofických prací E. Husserla a H. Bergsona.

Smysl je podle Schütze konstituován vytvářením vztahů mezi daty vědomí. To jej přivádí k názoru, který lze lapidárně vyjádřit formulí „Sinnproblem ist ein Zeitproblem“ – problém smyslu je problém času (Schütz, 1960, str. 8). Domnívá se, že pomocí obecné teorie vědomí, jakou je Bergsonova filosofie trvání nebo Husserlova transcendentální fenomenologie, lze nalézt řešení hádanky, kterou představuje problematika fenoménů stanovení smyslu a výkladu smyslu (tamtéž, str. 10). Soudí, že za pomoci fenomenologie vnitřního vědomí času lze prozkoumat problém subjektivně míněného

smyslu. Na tomto základě se pak zabývá otázkou porozumění cizímu jednání a smysluplné výstavby sociálního světa.

Problém smyslu je v Schützově knize z roku 1932 pojednán především v intencích Husserlovy filosofie. Schütz předpokládá, že problém sociálního jednání lze dovést až k otázce smysl zakládajících aktů proudu vědomí jednajících jedinců. Konstituce smyslu jako vnitřního trvání odpovídá Husserlovu výkladu fenomenologie vnitřního časového vědomí. Podstatný rozdíl mezi Schützem a Husserlem spočívá v tom, že když Schütz jako sociolog staví na Husserlových analýzách, sleduje jiný cíl než transcendentální fenomenologie. Specifický způsob interpretace, který má rozumějící sociologie podávat, označuje Schütz jako metodu „Fremdverstehen“ (porozumění cizímu), pochopení lidského jednání (Schütz, 1960). Tento přístup má dvě roviny; v první jde o otázku, jak si lidé vzájemně rozumějí v každodenním životě, v druhé o problém vědeckého pochopení subjektivních souvislostí sociálního jednání. Analýza porozumění cizímu má poskytnout odpověď v obou případech.

Sociologický zájem o racionalitu sociálního světa musí podle Schütze začínat analýzou konkrétních struktur našich zkušeností každodenního života. To se odráží mj. i v pojmovém instrumentáriu, které Schütz ve svém díle z roku 1932 používá. Rozlišuje zde čtyři základní dimenze sociálního světa: Podle míry participace jsou to „Umwelt“ – svět spolubližních (bezprostřední okolí, partikulární svět individuálního vnímání představující pouze úzký fragment z celku světa) a „Mitwelt“ – svět současníků (existuje v prostoru a čase společně se mnou, ale nemám o něm přímé vědomí a bezprostřední zkušenost s ním). Podle časového členění jsou to „Vorwelt“ – svět předchůdců (byl zde přede mnou, je to sféra dějin, které sice mohu chápat, ale nemohu do nich zasahovat) a „Folgewelt“ – svět následovníků (bude zde po mně a na jeho utváření se budou podílet ti, kteří zde ještě nejsou).

Minulost, přítomnost a budoucnost se vyjevuje zejména v našem jednání, interakcích a poznávání. Schütz se zaměřuje na rozdíly mezi probíhajícím jednáním a racionalizací výsledků (činů) již realizovaného jednání. Tyto rozdíly jsou spjaty s jazykem, který má schopnost pojímat minulost a budoucnost různými způsoby. Můžeme uvažovat o budoucích budoucnostech, budoucích přítomnostech, přítomných budoucnostech, budoucích minulostech a jakémkoliv dalším množství těchto kombinací. Přítomnosti, v níž je situováno jednání, je přiznán zvláštní status; jak ale Schütz ukazuje, není možno porozumět jí bez proniknutí aspekty minulosti a budoucnosti.

Schütz rozlišuje mezi realizovaným jednáním (činem) a probíhajícím jednáním (činností): „Handlung – Handeln“, „act – action“. První typ můžeme poznat jenom tehdy, bylo-li již toto jednání vykonáno, a stalo se tedy minulým (což nijak nebrání tomu, aby bylo projikováno do budoucnosti jako potenciální čin). Uvědomění si tohoto realizovaného jednání je zcela závislé na reflexi; to se týká jak minulých činů, tak těch, které jsou plánovány do budoucí přítomnosti. Ty budoucí jsou ovšem nejisté; můžeme o nich přemýšlet pouze jako o možných činech. Probíhající jednání jako proces nasměrovaný vpřed je vždy orientováno, je plánované a ve své podstatě teleologické. Je motivováno účelem a podle Schütze je to motiv „aby“.

Motivy realizovaných jednání jsou naproti tomu podle způsobu reflexe označovány za racionalizace, Schütz je nazývá motivy „protože“. Racionalizované činy jsou vždy vysvětlovány s poukazem na minulost. Rozlišováním mezi probíhajícím jednáním a realizovaným jednáním a jejich motivy „aby“ a „protože“ poukazuje Schütz na rozdíly v nasměrování času (Adam, 1990, str. 35). Probíhající jednání je vždy přítomnou činností nasměrovanou do budoucnosti. Je tomu tak i v případě, že odkazuje na něco, co se stalo v minulosti. Jednání nemůže směřovat zpátky do minulosti, reverzibilita je nemyslitelná.

Realizované jednání je naproti tomu vždy racionalizováno z přítomnosti směrem do minulosti. Význam je mu podle Schütze připisován vždy po úvaze. To vyžaduje „vystoupit“ z proudu vědomí a jednání zaměřeného na budoucnost a pohlédnout zpět na jednání (činy), které se odehrály dříve nebo jež si představujeme. I když Schütz chápe probíhající jednání jako jednání zaměřené na budoucnost, přiznává v něm důležité místo i vlivu minulosti. Minulost je vtělena ve všech plánech, protože ty jsou vždy používány jako druh zprostředkovaného, nepřímého vědění. Jakékoli přítomné, přímé, záměrné jednání je navíc ohraničeno sociálně ustavenou „zásobou vědění“.

Schütz rozvíjí názor, že svého „já“ si můžeme být vědomi pouze tehdy, když o něm uvažujeme, když se na ně reflexivně zaměříme. To, co se nám úvahou podaří uchopit, nikdy není přítomný tok našich myšlenek, je to vždy minulost. Přítomnost našeho „já“ je našim úvahám nepřístupná, sami sebe si můžeme uvědomit pouze v modu „praeterito“ (Schütz, 1962, str. xxxiii), v minulém čase. Schütz sice stále zdůrazňuje sociální existenci individuí, nicméně jeho východiskem je jednotlivec, to, jak vytváří svůj svět kolem sebe, jak ho prožívá a jak mu rozumí. Klíčovým pojmem je tu prožitek a jeho formou je čas. Rytmy vnitřního trvání tvoří základ, na kterém se vytváří časovost lidského života. Schützova analýza konstituování významů